

BARTŁOMIEJ CZARSKI
(Warszawa)

O KILKU INSKRYPCJACH POŚWIĘCONYCH PISARZOM RZYMSKIM, A UTRWALONYCH W DZIELE Z KOŃCA XVI W.*

Nathan Chytraeus (nazwisko rodowe Kochhafen, 1543–1598), niemiecki teolog i humanista, był autorem tworzącym znane i ważne antologie oraz zbiory różnych tekstów literackich. Do najważniejszych z nich z pewnością zalicza się wybór starożytnych oraz nowożytnych *hodoeporiconów*¹, ważny dla poznania rozwoju tego gatunku w dobie renesansu². W końcu XVI wieku dwukrotnie ukazało się jednak jeszcze inne, podobne dzieło tego niemieckiego humanisty, na które warto zwrócić uwagę. Nosi ono zgodnie z ówczesną tradycją stosunkowo długi tytuł, który w skrócie brzmi *Variorum in Europa itinerum deliciae seu ex variis manuscriptis selectiora tantum inscriptionum, maxime recentium, monumenta [...]*³. Drugie wydanie ukazało się już po śmierci autora, ale wcześniej zostało przez niego przygotowane i nieco zmienione w stosunku do wydania pierwszego. Praca ta zainteresować może wielu czytelników, gdyż stanowi ciekawy zbiór inskrypcji z różnych rejonów Europy. Wśród nich są napisy, których pochodzenie autor określa jako starożytne, ale większość wynotowanych tekstów powstała już w dobie nowożytnej. Trzeba od razu zaznaczyć, że autor bardzo rzadko komentuje przytaczane fragmenty, a jego praca stanowi w zasadzie długą listę cytatów zaczerpniętych z różnych miejsc i dotyczących bardzo różnych osób oraz zagadnień. Spośród inskrypcji zebranych przez Chytraeusa zamieszczamy tu kilka dotyczących pisarzy rzymskich.

* Serdecznie dziękuję Profesorowi Jerzemu Starnawskiemu, który poddał mi pomysł tego artykułu, wskazując odpowiednie miejsca w dziele Chytraeusa.

¹ Nathan Chytraeus, *Hodoeporica sive itineraria a diversis clarissimis doctissimisque viris, tum veteribus, tum recentioribus, [...] carmine conscripta. Item epigrammata de praeclaris urbibus*, Francoforti ad Moenum 1575.

² Zob. R. Krzywy, *Od hodoeporiconu do eposu peregrynackiego. Studium z historii form literackich*, Wydział Polonistyki UW, Warszawa 2001, s. 49.

³ Nathan Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum deliciae [...]*, Herbornae 1594, wyd. II – 1599 (dostępne w serwisie Google Books).

1.

W dziele *Neapolitana* wśród różnych inskrypcji nagrobkowych przytoczył Chytraeus *Virgilii sepulchrum*. Warto zwrócić uwagę, że napis ten został opatrzony krótkim komentarzem, co należy uznać za sytuację wyjątkową, gdyż – jak już wspomniano – z takim podejściem spotykamy się jedynie w przypadku nielicznych inskrypcji. Autor zanotował bowiem, że na grobie wielkiego rzymskiego epika napis wryty został stosunkowo niedawno⁴:

[...] *nunc hi versiculi recens candido marmori insculpti ibidem leguntur:*
QVI CINERES? TVMVLI HAEC VESTIGIA, CONDITVR OLIM
ILLE HOC, QVI CECINIT PASCVA, RVRA, DVCES.

Chytraeus pomija umieszczony pod tą inskrypcją dopisek: CAN. REG. MDLIII, oznaczający, że ufundowali ją w roku 1554 kanonicy regularni z pobliskiego klasztoru. Anonimowy autor dystychu wzorował się niewątpliwie na podobnym epitafium, które znane było już od starożytności:

MANTVA ME GENVIT, CALABRI RAPVERE, TENET NVNC
PARTHENOPE; CECINI PASCVA, RVRA, DVCES.

Ten ostatni dystych cytowany jest między innymi przez Eliusza Donata w jego *Vita Vergilii*⁵ jako epitafium, które ułożył dla siebie sam Wergiliusz. Szczególne podobieństwo pomiędzy oboma epitafiami Wergiliusza widoczne jest zwłaszcza w przypadku drugiego wersu, w którym zostały wskazane obszary poruszane w poezjach wielkiego epika.

Grobowiec uważany od starożytności za grób Wergiliusza i rzeczywiście pochodzący z jego czasów zachował się do dziś w Neapolu, choć nie zawiera już żadnych prochów. Znajduje się on w dzielnicy Mergellina (za czasów Chytraeusa była to wieś pod Neapolem), a dokładniej w jej części o nazwie Piedigrotta, w parku, zwanym od niego Parco della Tomba di Virgilio. Do dzisiaj widnieje tam przytoczona przez Chytraeusa inskrypcja.

2.

Wergiliusz w dziele Chytraeusa upamiętniony został także w innym nagrobku, tym razem mantuańskim, w pałacu Gonzagów. Epitafium to właściwie poświęcone zostało mało dziś popularnemu poecie renesansowemu, którym był Lelio Ca-

⁴ Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum deliciae...* (tu i dalej cytujemy wyd. II), s. 70.

⁵ Ael. Donat. *Vita Verg.* 36.

Grób Wergiliusza w Neapolu.

Źródło fotografii: <http://www.danpiz.net/napoli/english/parks/ParcoVergiliano.htm>

Inskrypcja z Grobu Wergiliusza w Neapolu.

Źródło fotografii: http://tombavirgilio.sbapsaena.campaniabenculturali.it/thematic-views/image-gallery/OA8?set_language=en

pilupi (1497–1560), znany z centonów zbudowanych z wersów Marona⁶. Autor tego epigramu nagrobnego – był nim młodszy brat Lelia, Ippolito (1511–1580), biskup Fano i poeta łaciński i włoski⁷ – dobitnie podkreślił z jednej strony związek zmarłego z wielkim rzymskim epikiem, a z drugiej to, że słowami Wergiliusza wyrażał on nowe treści⁸:

LAELIO CAPILVPO BENEDICTI⁹ F(ILIO)

MANTVA TE, LAELI, MERITO SE IACTAT ALVMNO.
 NAM MARO QVA SONVIT, TV QVOQVE VOCE SONAS.
 ET TVA SINT QVAMVIS EX OMNI PARTE MARONIS
 CARMINA, NON EADEM, QVAE CANIT ILLE, CANIS.
 NON IGITVR MIRVM, SI TE MODO MANTVA ADEMTVM
 CERTATIM SPARGIT FLORIBVS ET LACRYMIS.

VIX(IT) ANNOS LXI, DIES XV. AN(NO) MDLX, III IAN(VARII).

3.

Kolejnym starożytnym autorem pojawiającym się na kartach dzieła Nathana Chytraeusa jest Tytus Liwiusz, który, jak powszechnie wiadomo, był Padewczykiem (*Patavinus*). Z tego też względu upamiętniono go w różnych wiekach w kilku zabytkowych budowlach Padwy, co nie uszło uwadze Chytraeusa. Po szeregu emblematycznych inskrypcji odnoszących się do pojęć związanych z prawem i umieszczonych *supra Tribunal Curiae* (chodzi o Palazzo della Ragione, pałac wzniesiony w roku 1218, dawną siedzibę sądu i rady miejskiej) autor *Variorum in Europa itinerum deliciae* zanotował¹⁰:

In eadem Curia T. Livii caput videtur, sine barba, collapsis genis, fronte rotunda, lineis rectis, auriculis longiusculis, naso acuminato, cum inscriptione antiqua et recentiori.

Przytoczona przez Chytraeusa i określona mianem starożytnej inskrypcja brzmi następująco:

⁶ Zob. D. E. Rhodes, *Lelio Capilupi and the Centones ex Virgilio*, Library, ser. 6, 16, 1994, s. 208–218.

⁷ O epigramie pisze G. H. Tucker, *Mantua's „Second Virgil”*, [w:] *Ut granum sinapis. Essays on Neo-Latin Literature in Honour of Jozef IJsewijn*, oprac. G. Tournoy, D. Sacré, Leuven University Press, Leuven 1997 (Supplementa Humanistica Lovaniensia 12), s. 266–267. O jego autorze – G. B. Intra, *Di Ippolito Capilupi e del suo tempo*, Archivio Storico Lombardo 20, 1893, s. 76–142 (artykuł dostępny w serwisie archive.org).

⁸ Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum deliciae...*, s. 139.

⁹ Ojciec braci, Benedetto Capilupi (1461–1518), był sekretarzem markiza Francesca Gonzagi, kondotiera i władcy Mantuy, i jego małżonki Isabelli d'Este.

¹⁰ Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum deliciae...*, s. 191.

V.F.T. LIVIVS, LIVIAE, T.F. QVARTAE LEGIONIS, HALYS CONCORDALIS, PATAVI, SIBI ET SVIS OMNIBVS.

Kamienną płytę z tym napisem znaleziono w połowie XIV wieku w pobliżu klasztoru Świętej Justyny¹¹. Jak poświadcza Giovanni Boccaccio, za jego czasów inskrypcja była wmurowana w przedśionku tamtejszego kościoła¹². Po tym odkryciu nastąpiło kolejne – w roku 1413 znaleziono w tym samym miejscu trumnę zawierającą kości, które Padewczycy z entuzjazmem uznali za szczątki wielkiego historyka. W tym samym roku lub wkrótce potem trumnę wraz z inskrypcją umieszczono w Palazzo della Ragione¹³. Inskrypcja, odnotowana przez *CIL*¹⁴, przytaczana była także we wstępach do różnych dawnych wydań Liwiusza. Często służyła bowiem przybliżeniu jego życia rodzinnego¹⁵. Można jednak wskazać pewne różnice pomiędzy wersją Chytraeusa a tamtymi, gdyż przeważnie przybierają one formę zbliżoną do tej, którą notuje *CIL*¹⁶:

V.F.
 T. LIVIVS
 LIVIAE T.F.
 QVARTAE L.
 HALYS
 CONCORDIALIS
 PATAVI
 SIBI ET SVIS OMNIBVS

Jak widać, Nathan Chytraeus zmienił układ słów oraz próbował rozwinąć skrót z czwartej linii. Warto w tym momencie zaznaczyć, że nie jest całkiem jasne, czy w inskrypcji tej rzeczywiście jest mowa o sławnym rzymskim historyku i jego córce. Pojawiają się bowiem głosy, że prawdopodobnie napis poświęcony był komuś zupełnie innemu, noszącemu jedynie to samo imię. Takie wątpliwości

¹¹ R. Becker, *Bildnisse des Geschichtsschreibers Livius*, Leipzig 1890, s. 5 (książka dostępna w serwisie archive.org). Becker powołuje się na historię klasztoru: Jacobus Cavacius, *Historiarum coenobii Divae Iustinae Patavinae libri sex*, Venetiis 1608, s. 218.

¹² Giovanni Boccaccio, *Cenni intorno a Tito Livio*, [w:] id., *Opere latine minori*, wyd. A. F. Massera, Bari 1928, tekst dostępny na stronie internetowej http://www.grexlat.com/biblio/boccaccio/breviora_4.html: *Is autem lapis, vetusta purgatus carie et litteris in primam formositatem redactis, iussu incliti viri Iacobi de Carraria tunc Patavi imperantis, apud monasterium Sancte Iustine virginis in pariete vestibuli ecclesie affixus in hodiernum usque videtur*. Zapewne wspomnianym tu władcą (*signore*) Padwy był Giacompo da Carrara, zamordowany w roku 1350.

¹³ Becker, op. cit., s. 5–7.

¹⁴ *CIL* V 2865. Rozmieszczenie linii tekstu wg korpusu inskrypcji łacińskich jest następujące: V. F. / T. LIVIVS / LIVIAE T. F. / QVARTAE L. / HALYS / CONCORDIALIS / PATAVI / SIBI ET SVIS / OMNIBVS.

¹⁵ Por. np. T. Livius Patavinus, *Historiarum ab urbe condita libri*, wyd. Arnold Drakenborch, t. VII, Lugduni Batavorum – Amstelaedami 1746, s. 12 (tom dostępny w serwisie Google Books).

¹⁶ Ibid.

wyrażone zostały stosunkowo wcześniej, bo na przykład w recenzji historycznego i biograficznego słownika autorstwa Johna Noorthoucka¹⁷, która została zamieszczona w piśmie „The Critical Review”¹⁸. Autor recenzji – londyński księgarz i wydawca Thomas Cadell (1742–1802) – przytoczoną powyżej wersję napisu nagrobnego rozwija w następujący sposób:

VIVVS FECIT TITVS LIVIVS, LIVIAE, TITI FILIAE QVARTAE, LIBERTVS HALYS CONCORDIALIS PATAVI SIBI ET SVIS OMNIBVS.

Od razu rzuca się w oczy inne rozumienie skrótu „L.”, który Chytraeus podał rozwinięty do postaci *legionis*. W tym wypadku wskazuje on na status społeczny fundatora nagrobka, który okazał się wyzwoleniec o imieniu Halys, zawdzięczającym wolność jakiejś Liwii, czwartej córce mężczyzny o imieniu Tytus Liwiusz. Stąd też pełne imię wyzwolenca miałyby brzmieć Titus Livius Halys. Ów wyzwoleniec określił się mianem *Concordialis*, ponieważ miałby służyć w świątyni Konkordii, która znajdowała się w Padwie. Taka interpretacja pojawia się także w opracowaniach XIX-wiecznych, na przykład w przedmowie do wydania Liwiusza, jakie ukazało się w Paryżu w roku 1825¹⁹. Dawny pogląd, że inskrypcja dotyczy sławnego pisarza, pokutuje jednak jeszcze w niektórych współczesnych podręcznikach²⁰.

Napis do dzisiaj można oglądać w padewskim Palazzo della Ragione.

4.

Przeniesionych do Palazzo della Ragione kości nie pozostawiono długo w spokoju. Świadczy o tym inskrypcja, do dziś znajdująca się w pałacu w pobliżu poprzedniej. Mowa w niej jest o niezwykłym darze, jaki ofiarowany został przez padewską społeczność sprzymierzonemu z Republiką Wenecką²¹ władcy – królowi Aragonii i Neapolu Alfonsowi V Wspaniałomyślnemu. Darem tym było mianowicie ramię stanowiące część domniemanych szczątków rzymskiego historyka. Oto upamiętniający to wydarzenie napis²²:

¹⁷ John Noorthouck, *Historical and Classical Dictionary, Containing the Lives and Characters of the Most Eminent and Learned Persons*, London 1776.

¹⁸ Thomas Cadell, *Noorthouck's Historical and Classical Dictionary*, *The Critical Review*, or *Annals of Literature* 42, 1776, s. 441 (rocznik dostępny w serwisie Google Books).

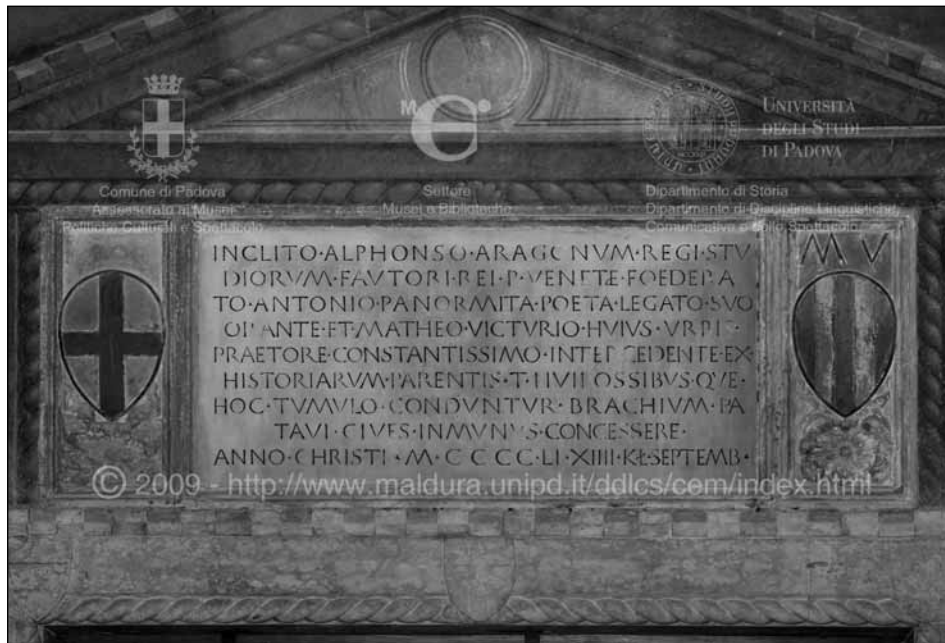
¹⁹ T. Livius Patavinus, *Quae extant opera omnia*, wyd. N. E. Lemaire, t. XII, Parisii 1825, s. 39.

²⁰ Zob. M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska. Okres augustowski*, PWN, Warszawa 1990, s. 590: „Zachowała się inskrypcja na grobie Liwiusza wymieniająca tylko imię historyka, jego synów i żony”.

²¹ Padwa była podporządkowana Wenecji w latach 1405–1797.

²² Por. Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum deliciae...*, s. 145.

INCLITO ALPHONSO ARAGONVM REGI, STVDIORVM FAVTORI, REI P(VBLICAE) VENETAE FOEDERATO, ANTONIO PANORMITA POETA, LEGATO SVO, ORANTE ET MATTHAEO VICTVRIO²³, HVIVS VRBIS PRAETORE CONSTANTISSIMO, INTERCEDENTE, EX HISTORIA-RVM PARENTIS T. LIVII OSSIBVS, QV<A>E²⁴ HOC TVMVLO CONDVNTVR, BRACHIVM PATAVI CIVES IN MVNVS CONCESSERE, ANNO CHRISTI MCCCCLI (ANTE DIEM) XIV K(A)L(ENDAS) SEPTEMB(RES).

Źródło fotografii: <http://www.maldura.unipd.it/ddlcs/cem/35.pdf>

Warto dodać, że według historyka Padwy, hrabiego Sertoria Orsata (Ursatus, 1617–1678), owo ramię nigdy nie znalazło się w posiadaniu króla aragońskiego, gdyż ten zmarł tuż po tym, jak dar dotarł do Neapolu²⁵. Aż do śmierci posiadać je miał wspomniany w inskrypcji poeta, kronikarz, uczonec i dyplomata Antonio Panormita (Beccadelli, 1394–1471). Była to postać bardzo blisko związana z dworem aragońskiego władcy, który otaczał opieką licznych poetów i artystów. Beccadelli za mecenat odwdzieczył mu się między innymi panegiryczną kroniką pt. *De dictis et factis Alphonsi regis*²⁶. Najbardziej znany jest jednak z tytułu-

²³ Matteo Vitturi, pochodzący z patrycjuszowskiego rodu weneckiego formalnie *podestà* Padwy, w praktyce zaś namiestnik Wenecji.

²⁴ Zapewne podczas którejś renowacji inskrypcji zlikwidowano wyrzucenie litery *E*, czyniąc z niej oznaczenie dyftongu *AE*.

²⁵ Sertorius Ursatus, *Monumenta Patavina*, Patavii 1652, s. 30. Dzieło jest dostępne w serwisie Google Books. Alfons V zmarł w roku 1458.

²⁶ Książka ta, napisana ok. r. 1455, została wydana w Bazylei w r. 1538.

wanego *Hermaphroditus* zbioru epigramów²⁷ oraz z tego, iż założył w Neapolu akademię nazywaną *Porticus Antoniana*, która później określana była już jednak jako *Pontaniana* – od imienia Giovanniego Pontana. Ta ostatnia postać nie została tu wspomniana bez przyczyny, gdyż Orsato twierdzi, że przed swoją śmiercią Panormita właśnie Pontanowi przekazał niezwykle „humanistyczną relikwię”, jaką było domniemane ramię Liwiusza. Słynny włoski poeta i uczyony miał natomiast złożyć je w specjalnie do tego stworzonym grobowcu, który opatrzył osobną, nienotowaną przez Chytraeusa inskrypcją²⁸:

T. LIVII HISTORICI BRACHIVM, QVOD OLIM ANTONIVS PANORMITA A PATAVINIS IMPETRAVERAT, IO(ANNES) IOVIANVS PONTANVS MVLTVS POST ANNOS CONDIDIT.

5.

Niemiecki humanista wspomina, że w Palazzo della Ragione znajdowała się jeszcze inna inskrypcja dotycząca Liwiusza, umieszczona na zawieszanej gdzieś kuli, zawierającej kolejne szczątki rzymskiego historyka²⁹:

MAXILLA ET LINGVA T. LIVII HOC GLOBO CONTINENTVR.

6.

A oto inna zamieszczona przez Chytraeusa inskrypcja, która odnosi się do Liwiusza i jest do dzisiaj wystawiona w padewskim Palazzo della Ragione³⁰:

OSSA TVVMQVE CAPVT CIVIS TIBI, MAXIME LIVI,
 PROMTO ANIMO HIC OMNES COMPOSVERE TVI.
 TV FAMAM AETERNAM ROMAE PATRIAEQVE DEDISTI,
 HVIC ORIENS, ILLI FORTIA FACTA CANENS.
 AT TIBI DAT PATRIA HAEC, ET SI MAIORA LICERET,
 HOC TOTVS STARES AVREVS IPSE LOCO³¹.

²⁷ Zbiór powstał w roku 1425. Pierwsze kompletne wydanie ukazało się dopiero w antologii *Fescennina*, wyd. Ennius Jacodetius [zapewne pseudonim], b.m. 1790. Wydanie krytyczne: Antonio Beccadelli, *El Panormita, El Hermafrodito*, wyd. E. Montero Cartelle, Akal, Madrid 2008.

²⁸ Cyt. za: Ursatus, op. cit., s. 30.

²⁹ Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum deliciae...*, s. 145.

³⁰ Ibid.

³¹ Na tym dwuwierszu wzorował się autor napisu w *theatrum* na cześć odwiedzającego Kraków po wiktoria wiedeńskiej, 23 grudnia 1683 r., Jana III Sobieskiego: HAEC TIBI DEVOTA URBS; QVOD SI MAIORA VALERET, / HOC TOTVS STARES AVREVS IPSE LOCO. Zob. M. Rożek, *Zwycięstwo Jana III pod Wiedniem. Echa wiktoria*, Petrus, Kraków 2008, rozdział *Rex triumphator*, dostępny na stronie internetowej <http://www.propolonia.pl/blog-read.php?bid=71&pid=442>.

TITVS LIVIVS IV IMP. TIB. CAESARIS ANNO VITA EXCESSIT, AETATIS VERO SVAE LXXVI³².

PRAETOR IUST(INIANVS)

EQ(VITVM) PRAEF(ECTVS) OPT.

Ją także przytacza w swojej pracy Orsato³³. Wskazuje on nawet autora łacińskiego epigramu, a miałby nim być znany humanista Lazzaro Bonamico (1479–1552), który wykładał humaniora na padewskiej uczelni³⁴. Warto dodać, że autorem zamieszczonego pod wierszem napisu wskazującego na datę śmierci rzymskiego historyka też miałby być Bonamico. Wymieniony u dołu inskrypcji *praetor* czyli *podestà* Padwy to zapewne członek weneckiego patrycjuszowskiego rodu Giustinianów, do którego należał też podobno autor następnego tekstu. Trudno natomiast ustalić, jakie nazwisko nosił drugi podpisany pod inskrypcją dygnitarz – prefekt jazdy. Wchodziłyby tu w grę nazwiska Ottimo, Ottimi, Ottato, Ottati lub Ozioni. Wszystkie one są dziś rzadkie i tylko to ostatnie występuje w rejonie Wenecji³⁵.

7.

W tym samym miejscu znajduje się jeszcze jedna inskrypcja wskazująca na szczątki Liwiusza, którą także przytacza Natan Chytraeus³⁶:

OSSA

T. LIVII PATAVINI, VNIVS OMNIVM MORTALIVM IVDICIO DIGNI, CVIVS PROPE INVICTO CALAMO³⁷ INVICTI POP(VLI) ROM(ANI) RES GESTAE CONSCRIBERENTVR³⁸.

³² O dyskusjach na temat dat życia Liwiusza zob. Cytowska, Szelest, op. cit., s. 589–590. Przyjmowana była data urodzenia 64 i 59 r. przed Chr., jako data śmierci na ogół 17 r. po Chr. Przyjmowano też, że żył 75 lat. Wówczas w wypadku przyjęcia wcześniejszej daty urodzenia śmierć przypadłaby na rok 12 po Chr., a więc jeszcze za panowania Augusta.

³³ Ursatus, op. cit., s. 112–113.

³⁴ Ibid., s. 112.

³⁵ Korzystałem z serwisu internetowego „L’Italia dei cognomi”, <http://www.gens.labo.net/it/cognomi>.

³⁶ Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum deliciae...*, s. 145.

³⁷ Tego wyrażenia – być może zaczerpniętego z padewskiej inskrypcji – używa Georg Sabinus, *El. III 4 (Ad Andream Cricium, Archiepiscopum Gnesnensem)*, 34; zob. J. Starnawski, *Die Beziehungen des Humanisten Georg Sabinus (1508–1560) zu Polen* (artykuł dostępny na stronie internetowej <http://www.phil-hum-ren.uni-muenchen.de/GermLat/Acta/Starnawski.htm>). W tym pochodzącym z roku 1536 utworze Sabinus pisze o Erasmie z Rotterdamu: *invicto calamo scripta diserta dedit*.

³⁸ Do tego tekstu nawiązuje nagrobek Michała Nostradamusa (1503–1566) w kościele Franciszkanów w Salon-de-Provence: D(IS) M(ANIBVS). CLARISSIMI OSSA MICHAELIS NOSTRADAMI, VNIVS OMNIVM MORTALIVM IVDICIO DIGNI, CVIVS PAENE DIVINO CALAMO TOTIVS ORBIS EX ASTRORVM INFLVXV FVTVRI EVENTVS CONSCRIBERENTVR. Zob. Ch. A. Ward, *Oracles of Nostradamus*, Nuvision Publications, Sioux Falls, South Dakota 2007, s. 35.

Źródło fotografii: <http://www.maldura.unipd.it/ddlcs/cem/31.pdf>

Niektórzy dawni uczeni zakładają niesłusznie, że to tę inskrypcję znaleziono wraz z trumną na terenie klasztoru Św. Justyny³⁹. Jak podaje w swej biografii Liwiusza Giacomo Filippo Tommasini, powołując się na pochodzącą z połowy XV wieku kronikę dziejów Padwy Guglielma Ongarella⁴⁰, autorem tej inskrypcji jest

³⁹ Zob. np. *A New and General Biographical Dictionary*, t. VIII, London 1784, s. 280: „A monument was erected to this historian in the temple of Juno, where was afterwards founded the monastery of St. Justina. There, in 1413, was discovered the following epitaph upon Livy: *Ossa T. Livii...*”.

⁴⁰ Zob. G. Fabris, *Il presunto cronista padovano del sec. XV, Guglielmo di Paolo Ongarello*, [w:] id., *Cronache e cronisti padovani*, wyd. L. Lazzarelli, Rebellato, Cittadella 1977 (Scrittori padovani II 2), s. 271–342.

ówczesny *podestà* Padwy, Leonardo Giustinian (1388–1446), wenecki polityk i pisarz⁴¹.

8.

Ostatnią inskrypcją tycającą się Liwiusza, która znajduje się w Palazzo della Ragione i którą odnotował Chytraeus, jest elogium, jakie zamieszczono *sub nova T. Livii imagine*⁴²:

T. LIVIVS PATAVINVS, HISTORICORVM LATINI NOMINIS FACILE PRINCEPS, CVIVS LAC-TEAM ELOQVENTIAM⁴³ AETAS ILLA, QVAE VIRTUTE PARITER AC ERVDITIONE FLOREBAT, ADEO ADMIRATA EST, VT MVLTI ROMAM NON VT VRBEM RERVM PVLCHERRIMAM AVT VRBIS ET ORBIS DOMINVM OCTAVIANVM, SED VT HVNC VNVM INVISERENT AVDIRENTQVE, A GADIBVS PROPECTI SINT⁴⁴. HIC RES OMNES, QVAS POPVLVS ROMANVS PACE BELLOQVE GESSIT⁴⁵, QVATVORDECIM DECADIBVS, MIRA STYLI FACILITATE⁴⁶ COMPLEXVS, SIBI AC PATRIAE GLORIAM PEPERIT SEMPITERNAM.

Posąg Liwiusza według relacji Chytraeusa trzyma do tego księgę, na której czytelnik może odszukać wyrytą maksymę:

PARVVS IGNIS MAGNVM SAEPE SVSCITAT INCENDIVM⁴⁷.

9.

Niemiecki humanista przytacza także krótką inskrypcję wzmiankującą Marka Tulliusza Cyncerona. Umieszczona została ona w dziale *Viterbiensia*, wśród napisów znajdujących się w ratuszu tego leżącego w Lacjum miasta. Chodzi tu o Palazzo dei Priori, którego budowę rozpoczęto w 1264 roku, a ostateczną postać nadano mu dopiero w XVII wieku. Przytoczony przez Chytraeusa napis brzmi następująco⁴⁸:

⁴¹ *Iacobi Philippi Tomasini Titus Livius Patavinus, editio novissima*, Amstelredami 1670, cyt. w: *T. Livii Patavini Historiarum libri, qui supersunt, omnes*, Biponti 1784, s. XXXIX.

⁴² Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum deliciae...*, s. 145.

⁴³ Cf. Quint. *Inst.* X 1, 32: *neque illa Livi lactea ubertas satis docebit eum. qui non speciem expositionis, sed fidem quaerit.*

⁴⁴ Por. Plin. *Epist.* II 3, 8: *Numquamne legisti Gaditanum quendam T. Livi nomine gloriaque commotum ad visendum eum ab ultimo terrarum orbe venisse statimque, ut viderat, abisse?*

⁴⁵ Por. Liv. II 1, 1: *Liberi iam hinc populi Romani res pace belloque gestas [...] peragam.*

⁴⁶ Por. Stat. *Silv.* II praef.: *Eandem exigebat stili facilitatem leo mansuetus.*

⁴⁷ Por. Liv. XXI 3, 6 (Hanno o Hannibalu): *Ego istum iuvenem domi tenendum sub legibus, sub magistratibus [...] censeo, ne quandoque parvus hic ignis incendium ingens exsuscitet.*

⁴⁸ Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum deliciae...*, s. 220.

DECRETVM IVL(II) CAESARIS DE M. TVLLIO CICERONE, INVENTVM VITERBII.
 M. TVLLIVM CICERONEM OB EGREGIAS EIVS VIRTVTES, SINGVLARES ANIMI DOTES PER
 TOTVM ORBEM NOSTRIS ARMIS VIRTVTEQVE PERDOMITVM SALVVM ET INCOLV MEM ESSE
 IVBEMVS.

C. IABOLENVS.

Nie wiemy, kim miałyby być podpisany pod inskrypcją Jabolenus. To imię przywodzi na myśl współczesnego Pliniuszowi Młodszemu⁴⁹ prawoznacę Lucjusza Jawolenusa Priskusa. Niektóre inskrypcje przypisują mu *praenomen* Gajusz⁵⁰, a w dawnych wydaniach rzymskich źródeł prawniczych występuje on jako Jabolenus⁵¹. Inskrypcja przytaczana jest w rozmaitych wydaniach dzieł Juliusza Cezara i przeważnie zalicza się ją do dzieł określanych mianem *fragmenta*, jak dzieje się to choćby w przypadku edycji z końca XVIII w. drukowanej w Zweibrücken⁵². Trzeba także zaznaczyć, że już dawni edytorzy autorstwo Cezara uznawali co najwyżej za niepewne, o czym świadczy choćby treść komentarza wielkiego filologa Józefa Justusa Scaligera (1540–1609), który pomysł przypisania Cezarowi treści powyższego napisu określił dwoma słowami: *Nugae, nugae*⁵³. Na istnienie takiego glejtu nie wskazuje dość dobrze udokumentowana historia stosunków Cezara z Cyceronem po bitwie pod Farsalos⁵⁴. Poza tym Cezar, choć z upodobaniem opowiadał o swych sukcesach, nie przypisywałby sobie „ujarzmienia całego świata”.

10.

Turysta stojący przed portalem katedry w lombardzkim mieście Como widzi po swojej lewej ręce posąg Pliniusza Starszego, a po prawej – posąg jego siostrzeńca i (na mocy testamentu) przybranego syna, Pliniusza Młodszego. Wyrzeźbił je pochodzący z włoskojęzycznej części Szwajcarii Tommaso Rodari (1460–1525).

Obie rzeźby wraz z umieszczonymi pod nimi inskrypcjami znajdowały się niegdyś w stojącej na miejscu dzisiejszej katedry bazylice Santa Maria Maggiore, dlatego Chytraeus odnotowuje, że inskrypcje są *in basilica*⁵⁵. Oto tekst napisu pod posągiem Pliniusza Starszego:

⁴⁹ Plin. *Epist.* VI 15, 2.

⁵⁰ *CIL* III 2864 i 9960.

⁵¹ Np. *Pandectarum iuris civilis pars septima et ultima*, Lugduni 1551, s. 93 (*Dig.* I 2, 45, 2).

⁵² C. Iulius Caesar, *Opera ad optimas editiones collata*, t. II, Biponti 1782, s. 343.

⁵³ C. *Iulii Caesaris quae extant, ex emendatione Josephi Scaligeri*, [...], Amstelodami 1686, s. 497.. Wyd. I: Lugduni Batavorum 1606.

⁵⁴ Zob. K. Kumaniecki, *Cyceron i jego współcześni*, wyd. II, Czytelnik, Warszawa 1989, s. 409–411 i 415–417.

⁵⁵ Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum deliciae...*, s. 268.

Katedra w Como.

Źródło fotografii: <http://www.como-lake-danzanolenote.blogspot.com>

ORDO POPVLVSQVE COMENSIS
 C. PLINIVM SECVNDVM,
 MACTVM INGENIO VIRVM, DIGNATIONE CLARVM,
 DOCTRINA ADMIRABILEM, VT QVI OLIM
 IMPERATORVM CAESARVM VESPASIANORVM⁵⁶ AMICITIAM
 MERVERIT, OFFICIA MAXIMA GESSERIT AC SCRIPTORES
 VNIVERSOS COPIA ET VARIETATE SVPERAVERIT,
 MVNICIPEM SVVM INCOMPARABILEM STATVA
 ET ELLOGIO ORNAVERE.

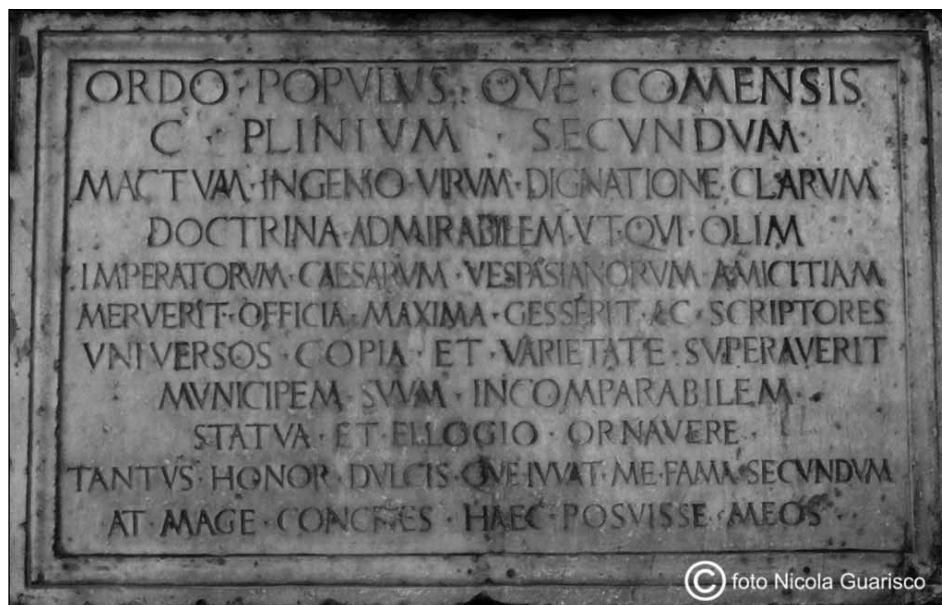
Do tych pochwał autora *Historii naturalnej* dołączony został jeszcze dystych, który wyrażać ma jego zadowolenie z tego, że został uczczony przez obywateli swego rodzinnego miasta – za jego czasów zwanego Novum Comum:

TANTVS HONOR DVLCISQVE IVVAT ME FAMA SECVNDVM,
 AT MAGE, CONCIVES HAEC POSVISSE MEOS.

⁵⁶ Było dwu cesarzy rzymskich tego nazwiska: Wespazjan (Titus Flavius Vespasianus) panował w latach 69–79; syn jego, Tytus (także Titus Flavius Vespasianus), był cesarzem w latach 79–81.

Źródło fotografii: <http://www.chieracostui.com/costui/docs/search/schedaoltre.asp?ID=3161>

Źródło fotografii: <http://www.mondolariano.it/comocentrostorico.htm>

Autor zbioru *Variorum in Europa itinerum deliciae* zamieszcza oczywiście również inskrypcję pod znajdującą się z drugiej strony portalu figurą Pliniusza Młodsze⁵⁷:

Źródło fotografii: <http://digilander.libero.it/felice/Duomo.htm>

C. PLINIO CAECILIO SECVNDO,
 QVI CONSVLATV, AVGV RATV, MILITIAE
 GESTIS AC ORANDIS CAVSIS, POËMATIBVS ET HISTORIIS CONFICIENDIS,
 CAESARE TRAIANO AVGVSTO LVCVLENTISSIME
 LAVDANDO⁵⁸, AFFICIENDOQVE IMMENSA
 LIBERALITATE PATRIAM SVAM EIDEM
 IMMORTALE CONTVLIT ORNAMENTUM.
 ORDO COMENSIS CONCIVI SVO DESIDERABILI,
 HONORE ACCEPTO,
 MONVMENTVM POSVIT.
 MCCCCLXXXIII, KAL. MAII.

⁵⁷ Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum deliciae...*, s. 268–269.

⁵⁸ Marcus Ulpius Traianus – cesarz rzymski w latach 98–117. Pliniusz Młodszy był autorem poświęconego mu *Panegyryku*.

Poniżej umieszczony został kolejny dystych, który stylizowany jest na osobistą wypowiedź Pliniusza Młodszeo:

FVNCTVS ERAM, SED TVM VETERI PRAECLARVS HONORE
 VIVEBAM, PERII, NVNC QVOQVE VITA MIHI EST.

Obu wynotowanym przez niemieckiego humanistę inskrypcjom w rzeczywistości towarzyszą jeszcze rzeźby przedstawiające obu Pliniuszów, fakt ten jednak nie został w żaden sposób zaznaczony przez Chytraeusa. Na oba napisy zwracali także uwagę inni badacze i przytaczane są one w różnych dawnych wydaniach dzieł tych pisarzy – drugi z napisów zamieszczony został na przykład w amsterdamskiej edycji z 1659 r. przy okazji omawiania związków Pliniusza Młodszeo z chrześcijaństwem, co mogłoby sugerować zakończenie epigramu, w którym mowa jest o życiu po śmierci⁵⁹. Obie poświęcone Pliniuszowi inskrypcje stały się także przedmiotem zainteresowania późniejszych podróżników, którzy odwiedzając Italię, zwiedzali też Como. Niektórzy z nich wynotowywali nawet fragmenty tekstu i decydowali się na jego ocenę, jak uczynił to choćby irlandzki ksiądz i badacz starożytności John Chetwode Eustace w swoim wznawianym kilka razy dziele *A Classical Tour through Italy*⁶⁰. Warto jednak zaznaczyć, że autor-podróżnik uznał, iż warte przytoczenia są jedynie fragmenty drugiego z cytowanych przez Chytraeusa napisów.

Zwróćmy uwagę, że istnieje sześć starożytnych inskrypcji dotyczących Pliniusza Młodszeo, w tym cztery w Como. Zestawia je wszystkie Antonio Gonzalès⁶¹.

11.

Nathan Chytraeus zamieszcza w swoim zbiorze również epitafium rzymskiego tragediopisarza Pakuwiusza. Niemiecki humanista włącza je do działu *Tarentina*⁶². Wiadomo, że Pakuwiusz spędził w Tarencie swoje ostateczne lata⁶³:

ADVLESCENS, TAMETSI PROPERAS, HOC TE SAXVM ROGAT,
 VTI SE ADSPICIAS, DEINDE, QVOD SCRIPTVM EST, LEGAS.
 HIC SVNT POETAE PACVVI MARCI SITA
 OSSA. HOC VOLEBAM, NESCIVS NE ESSES. VALE.

⁵⁹ C. Plinius Caecilius, *Epistolae et Panegyricus*, wyd. M. Zuerinus Boxhornius, Amstelaedami 1659, k. *5r.

⁶⁰ Zob. np. J. C. Eustace, *Classical Tour through Italy*, t. IV, London 1825, s. 38.

⁶¹ A. Gonzalès, *Pline le Jeune: esclaves et affranchis à Rome*, Presses Universitaires Franco-Comtoises, Paris 2002 (Esclavage et dépendance 9), s. 15–17.

⁶² Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum deliciae...*, s. 275. Chytraeus nie dostrzega, że epitafium jest wierszowane (jest ono napisane charakterystycznym dla wczesnej tragedii i komedii rzymskiej senarem jambicznym). Popełnia też parę błędów – w tym opuszcza ostatnie słowo inskrypcji.

⁶³ Gell. XIII 2, 2.

Przepisany przez Chytraeusa nagrobek znany był także ze źródeł starożytnych. Przytoczył go bowiem Aulus Gelliusz w swoich *Noctes Atticae* zaraz po nagrobkach Newiusza oraz Plauta⁶⁴. Krótki ten napis ma dość powszechną dla epitafium formę wypowiedzi zmarłego skierowaną do osoby przechodzącej koło grobu. Zapewne ta konwencjonalna formuła w połączeniu z metrum⁶⁵ sprawiła, że autorstwo tego nagrobka niekiedy przypisywano samemu Pakuwiuszowi, szczególnie że taką atrybucję potwierdził już Gelliusz we wspomnianym ustępie. Z tego też względu powyższe epitafium Pakuwiusza można znaleźć w różnych zbiorach fragmentów łacińskich pisarzy, choć z reguły jego autorstwo określa się jako niepewne. Nie musimy przypisywać Chytraeusowi twierdzenia, że inskrypcja ta znajdowała się za jego czasów w Tarencie. Zapewne wystarczyło mu świadectwo Gelliusza, że taki nagrobek kiedyś istniał. Z drugiej strony warto zaznaczyć, że zachowały się starożytne inskrypcje nagrobne oparte na tej samej formule⁶⁶.

Nathan Chytraeus uporządkował zebrane inskrypcje według miejsc, w których się znajdowały. Bardzo rzadko, jak już wspomniano, opatrywał je dodatkowym komentarzem, a jeśli już to czynił, mieliśmy raczej do czynienia z dodatkową charakterystyką miejsca, w którym napotkał konkretny napis, bądź też opisem posągu, który towarzyszył inskrypcji. Nigdzie w zasadzie nie zostały zamieszczone jakieś treści krytyczne lub analityczne. Inskrypcje nowożytne zostały dodatkowo wymieszane z tymi, które mogą uchodzić za antyczne. Nie potraktowano także w żaden szczególny sposób napisów poświęconych osobom znanym, niezależnie czy są to poeci, czy politycy bądź mężowie stanu. Ze zbioru, jaki sporządził Chytraeus, można zatem wydobyć bardzo różne inskrypcje i porządkować je według wielu kategorii. *Variorum in Europa itinerum deliciae* pozostają więc tekstem wartym głębszej penetracji.

ARGUMENTUM

Citantur hic et brevi commentario instruuntur inscriptiones ex Nathani Chytraei Variorum in Europa itinerum deliciis selectae, quae ad Vergilium, Livium, Ciceronem, Plinius Pacuviumque referuntur.

⁶⁴ Ibid., I 24, 4.

⁶⁵ Zob. przyp. 62.

⁶⁶ Zob. np. *CIL VI 33919 a* (inskrpcja z Rzymu, z I połowy I w. przed Chr.): ADVLESCENS, TAM ET SI PROPERAS, HIC TE SAXSOLVVS / ROGAT, VT SE ADSPICIAS, DEINDE VT, QUOD SCRIPTV<M>ST, LEGAS. / HIC SVNT OSSA MAECI LVCI SITA PILOTIMI VASCVLARI. / HOC EGO VOLEBA<M>, NESCVVS NI ESSES. VALE.